

Educació i socialització a Barcelona als darrers segles medievals

Teresa Vinyoles i Vidal*

Que ningú no gosi pintar, ni escriure a les tàpies o parets dels carrers o camins, i que tot el qui tingui pintades o escrits en les seves parets o tàpies que les faci treure.¹

Barcelona Quaderns d'Història, 4 (2001)

Introducció

Aquesta frase em dona pas a una reflexió sobre el nivell cultural de la Barcelona dels darrers segles medievals. Tot just el Consell de Cent començava a dictar ordinations, i una de les primeres es fixa en les pintades i els escrits a les parets. Crec que ens hem de felicitar que ja el 1300 hi hagués una minoria lletrada i inquieta, i cal pensar que eren joves estudiants.

Els infants i els joves són els grans absents de la història, i m'ha semblat interessant aprofitar la tribuna que se m'ofereix per copsar la seva presència a la Barcelona baixmedieval. El treball se centrarà especialment en l'anàlisi de la transmissió de coneixements d'una generació a l'altra: com passaven de mare a filla, de mestre a aprenent, de professor a estudiant, els sabers i les formes de comportament.

L'esquema que seguiré per a la recerca i exposició del tema és el següent: una introducció sobre el sentiment de la infància a l'Edat Mitjana; tot seguit intentaré penetrar en els canals de socialització i l'educació no formal, i acabaré parlant de la formació més reglada a través de l'aprenentatge professional i les escoles, i donant una visió dels diversos graus i models escolars que hi havia a Barcelona. Finalment, voldria donar una visió de la presència, o absència, del jovent en els actes públics, als carrers i les places de la ciutat.

El sentiment de la infància

Els infants no són presents a la història: sembla com si els adults medievals mai no haguessin estat nens. En la quotidianitat és evident que no hi havia indi-

* Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona.

1. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-I, *Llibre del Consell*, 1, f. 93v-94r (any 1302).

ferència per les criatures, com es pot veure en l'infant que porten les marededús gòtiques als braços, en què es poden copsar imatges d'interrelació entre mare i fill cada cop més tendres. Alguns documents ens permeten seguir el rastre dels infants, cosa que és el primer pas per arribar a una sensibilització per la seva educació. L'evolució des d'unes formes de vida exclusivament agràries a una societat més urbana allargava els anys legals de joventut; mentre els Usatges, vigents al principi del segle XII, establien la majoria d'edat per als fills de cavallers als 20 anys i per als pagesos, als 15, les constitucions posteriors fixaven la majoria als 25 anys, llei feta a la mesura de la societat urbana.

Al llarg dels segles XIV i XV cada cop trobem més documentació sobre infants. Les criatures treuen el seu rostre a la iconografia: hi ha nadons preciosos que reben el primer bany en confortables llars burgeses; el nen Jesús és cada vegada un infant més real que somriu, juga, aprèn a caminar amb uns caminadors; també veiem infants del poble a coll o de la mà de les seves mares, com en els retaulles de la Transfiguració i de l'Àngel Custodi de la catedral de Barcelona. Les cançons de bressol que han quedat entre les nades populars del final de l'època medieval ens mostren que hi podia haver una gran tendresa pels infants; les mares de llavors, com les nostres àvies, cantaven als seus fills: "*La ball ball, ball balletes, toca manetes*".² De totes maneres, la realitat ens mostra sovint la duresa de la vida de la mainada medieval; el problema més greu, però no l'únic, era la gran mortalitat infantil, que augmentava en els anys de les fams i pestes: la mortalitat de menors de 18 anys dels grups urbans més pobres es calcula que era quasi d'un 80%.³

Els qui sobreviuen tenien, de fet, una infantesa molt curta; nens i nenes dels estaments populars treballaven des de ben petits; documentem contractes de serventes de cinc anys i d'aprenents de set. Moltes nenes de totes les classes socials eren col·locades en matrimoni entre els dotze i els divuit anys. Per als nois la joventut era una mica més llarga, tot i que documentem casaments d'adolescents. Per exemple, entre els menestrals era normal que un noi acabés l'aprenentatge i es casés amb més de vint anys; els mercaders, en canvi, es casaven sovint quan ja havien complert els trenta.

L'educació no formal

La socialització dels infants

És durant la infantesa quan s'aprèn a viure segons els cànons d'una societat. Cada generació de nens medievals assimila els coneixements, les tècniques, les formes de comportar-se i de viure dels seus progenitors, les adequa a les pròpies circumstàncies i les transmet a la generació següent, en un fil conductor que, especialment a través de les mares, aporta llengua, costums i maneres de fer d'una generació a l'altra.⁴

2. Josep ROMEU, *Cançons nadalenques del segle XV*, Barcelona, Barcino, 1949.

3. Teresa VINYOLES, «Aproximación a la infancia y juventud de los marginados. Los expósitos barceloneses del s. XV», *Revista de Educación*, 281 (1986), *Historia de la infancia y de la juventud*, [publicació del Ministerio de Educación y Ciencia].

La majoria dels laics medievals, molts homes i gairebé totes les dones, no sabien llegir ni escriure. Els infants no acostumaven a anar a l'escola, se socialitzaven en el si de la família, la pròpia família o la de l'amo. Les mares s'ocupaven de la socialització dels fills en la seva primera infantesa, les filles rebien de les mares gairebé tot el que necessitaven per preparar-se per a la vida. Veiem com la mare és el vehicle de transmissió cultural més important en paraules de Vicent Ferrer: *"Als tres anys la mere deu dir així amorant: mon fillet, veus ací rai-met, e panet e cireretes e figuetes [...] ara di l'Ave Maria. Pren-li les cametes així e agenolla-lo. Ara dir, mon fillet Ave Maria"*, és una preciosa lliçó de llengua de devoció, d'alimentació, d'amor.⁵

Els carrers i les places esdevenien interessants escoles de relacions i comportaments. Les veïnes sortien a filar al carrer i hi parlaven, intercanviaven notícies i coneixements, i els infants hi jugaven i se socialitzaven. En podem veure una estampa en les declaracions de Francesca, que parla com a testimoni en un procés sobre una baralla al carrer Comtal; diu que *"estava a la sua porta e filava, tinent l'esquena girada envers la carrera; e així estant oí brega prop casa d'ella testimoni, e de continent pres dos infants seus, e quatre d'altres, e mes-los dins casa sua per pahor que havia que no fossin dampnificats ab les pedres que si tiraven"*.⁶ Hem de destacar com a tret característic anterior a l'escolarització que els nens i les nenes estaven submergits en el món dels adults, és a dir, no hi havia una divisió espacial per edats tan marcada com en altres etapes històriques.

Segons els predicadors, nens i nenes repetien els models imitant els rols imposats als sexes: *"Nens i nenes juguen a compares i comares, les nenes es posen draps per simular l'embaràs"*,⁷ els nens es feien petites ballestes i les nenes nines de draps o de fusta. De totes maneres, segurament aquest era l'ideal dels moralistes, però a la pràctica en la seva primera infantesa els nens i les nenes devien jugar junts, i encara més, els nens educats al costat de la mare devien imitar les seves activitats. Ho captà perfectament Isabel de Villena en parlar de la infància de Jesús: per exemple, pensa que Jesús devia ajudar Maria a estendre la roba i devia tenir un teler de joguina.⁸

L'altra font de transmissió cultural fou l'Església, en la qual tothom rebia una certa educació religiosa per mitjà de les prediques i l'assistència als actes litúrgics. L'Església transmetia creences, valors morals i pautes de conducta.

L'educació de les nenes

Només un nombre molt limitat de noies dels estaments privilegiats tenien accés a les lletres per mitjà d'algun parent. Cal dir que si bé documentem a Barcelona dones que saben de lletra, no hem trobat cap contracte concret de preceptor

4. Teresa VINYOLES, «Les pautes del comportament», dins *Història, política, societat i cultura als Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1995, vol. 3, pàg. 116-138.

5. Vicent FERRER, *Sermons*, Barcelona, Barcino, 1971, vol. I, pàg. 68.

6. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Procés 126/25 (any 1379).

7. Francesc EIXIMENIS, *Lo libre de les dones*, Barcelona, Curial, 1981, cap. 6.

8. Isabel DE VILLENA, *Protagonistes femenines a la 'Vita Christi'*, Barcelona, La Sal, 1987.

per a noies. Les úniques escoles per a nenes eren les escoles per a les novícies dels monestirs femenins on les futures religioses eren instruïdes en la lectura, l'escriptura i la música; així, al segle XIII hi hagué una monja cronista a Sant Pere de les Puel·les.⁹ No tenim notícies precises que s'hi eduquessin noies que no prenien l'hàbit.

L'educació ideal que proposa Eiximenis per a les nenes és la següent: primer se'ls ha de donar una educació religiosa; en segon lloc, se les ha d'educar en el temor als pares: "*sovint li deuen fer gran por de ésser ferida, i si ho mereix se l'ha de pegar; mai el pare ni la mare no han d'acaronar ni amanyagar les seves filles quan hagin arribat a l'ús de raó*", aconsella als pares que no facin mai bona cara a les filles; després s'ha d'ensenyar les nenes a callar, que parlin poc i només quan els preguntin, que no juguin amb nens, que no prenguin res del que els donin, que no cridin ni riguin, que tinguin sempre la mirada a terra, que no s'estinguin a la finestra. És a dir, proposa primer una formació religiosa i moral.¹⁰ Eiximenis insisteix en el fet que les noies no estiguin ocioses. Per als nens dels grups privilegiats proposa un programa de lleure, troba per a ells interessants els jocs, l'exercici físic, les joguines, la música. En canvi, exclou del programa educatiu de les noies, de qualsevol estament social, tota possibilitat d'oci; perquè sempre estiguin ocupades proposa que a més de teixir i filar aprenguin a llegir, així estan més preparades per educar els seus fills.¹¹

De fet, però, aquest dur programa educatiu no es portava al peu de la lletra; moltes mares mimaven les filles, les ensenyaven a filar i a cuinar, però també a fer cosmètics i a dansar; les portaven a misses i sermons, però també a convits i festes. Les nenes aprenien de les mares a encendre i mantenir el foc, pastar, cuinar, rentar, filar, cosir. Les mares també transmetien sabers i valors: costums religiosos, tradicions, supersticions i ritus ancestrals, el coneixement del seu propi cos, certes pràctiques mèdiques i tècniques diverses: manufactura de sabons i lleixius, cosmètics, perfums, conserves. La majoria de les noies medievals de totes les classes socials no rebien cap altra formació ni instrucció que la que els donava la mare i el que sentien als sermons.

Entre la documentació de l'Hospital de Barcelona trobem 137 contractes de nenes del segle XV, i només vuit tenen accés a una professió, les altres s'inicien en les tasques de la llar treballant en el servei domèstic. La discriminació que patien les nenes en aquest aspecte la trobem palesa en dos contractes signats l'any 1428 per una dona de l'alta burgesia barcelonina; la dama va agafar dos infants de l'Hospital, un nen i una nena, ambdós de vuit anys, que serien mantinguts a la casa per un espai de deu anys, i es comprometia a ensenyar de lletra al nen, mentre la nena li faria de serventa. Excepcionalment dues nenes de l'Hospital de Barcelona tingueren la possibilitat d'aprendre de lletra amb una beguina.¹²

9. Montserrat CABRÉ, «Formes de cultura femenina a la Catalunya medieval», dins *Més enllà del silenci*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988, pàg. 31-52.

10. EIXIMENIS, *Lo libre de...*, cap. 16-29.

11. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè Llibre del Crestià*, Girona, Col·legi Universitari de Girona/Diputació de Girona, 1986, part II, vol. 1, cap. 553, 554, 562 i 563.

12. Sobre el tema, vegeu Teresa VINYOLÉS, «Niñas marginadas, mujeres marginadas. Las niñas en los documentos catalanes medievales», dins *Estudios sobre la mujer*, Málaga, Universidad de Málaga, 1994, pàg. 19-40; Carme BATLLE i Teresa VINYOLÉS, «La culture des femmes en

En canvi, trobem força dones de la noblesa i de la burgesia que sabien llegir i escriure: hi havia dones que compraven llibres, s'inventariaven llibres a casa seva, algunes intervenien directament en els negocis familiars i portaven personalment els llibres de comptabilitat. Trobem cartes privades escrites per dones, si bé sovint amb lletra força irregular que denota poca pràctica. La transmissió de l'alfabetització entre elles es feia a la llar, al si de la pròpia família.

Aprenentatge professional

Els primers contractes d'aprenentatge conservats són de mitjan segle XIII, quan les necessitats de la societat urbana feren que es regulés un mestratge que establís un compromís entre el mestre i l'aprenent, amb intervenció de pares o tutors. Aquesta formació tenia un abast social ampli, incorporava joves dels estaments populars urbans i camperols vinguts a la ciutat, sense oblidar que hi havia una transmissió important de pares a fills que continuaven el negoci familiar. La duració de l'aprenentatge estava regulat pels gremis i variava segons els oficis. Normalment l'aprenentatge no comportava una instrucció prèvia: els nois i les noies aprenien a l'obrador de manera pràctica, ja que no es preveia l'escolarització del deixeble sinó que aquest anava a viure a casa de l'amo o la mestressa i el servia a l'obrador mentre aprenia l'ofici.¹³

El ventall professional dels nois és molt ampli; no només les professions artesanes s'ensenyaven per mitjà d'aquest sistema gremial, sinó que també s'aprenia l'ofici d'apotecari, cirurgia o l'art de negociar, aprenentatges que pressuposen uns estudis previs. Així, l'any 1294, un noi de 15 anys es comprometia durant dos anys a fer de passant a casa d'un notari mentre aprenia; el noi ja sabia llegir i escriure i tenia alguns coneixements de llatí, ja que havia d'ajudar el notari "*in scribendo et faciendo alia que spectent ad officium vestrum*".¹⁴ A les darreries del segle XIII i primera meitat del segle XIV trobem força contractes d'aprenents, la majoria costureres, o d'altres oficis relacionats amb la indústria del vestir. La manca de mà d'obra féu que la incorporació de les dones al món professional augmentés considerablement; però pels contractes que s'han conservat del segle XV veiem que la majoria corresponen a nois, un 73% vinguts del camp. En canvi, amb prou feines trobem contractes d'aprenents: les nenes eren posades com a serventes.¹⁵ Hi hagué, doncs, una regressió de la presència de les noies a la formació professional.

Els contractes primerencs consideraven els drets de l'individu, i no els de la corporació, però l'organització gremial afectà l'ensenyament dels oficis, i les

Catalogne au Moyen Âge Tardif», dins *La femme dans l'Histoire et la société méridionales*, Narbonne, 1994, pàg. 129-150.

13. Com a cas excepcional es documenta a Barcelona, l'any 1391, una escola per ensenyar l'ofici de ministrer, és a dir, de joglar músic. Josep HERNANDO, «L'ensenyament a Barcelona al segle XIV. Documents dels protocols notariais», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12 (1993).
14. Josep BAUCCELLS, «L'estament dels aprenents dels segles XIII i XIV», *Estudios y Documentos de los Archivos de Protocolos*, 6 (1978), pàg. 85-142.
15. Pierre BONNASSIE, *Organización del trabajo en Barcelona a finales del siglo XV*, Barcelona, Universidad, 1975. A la darrereria del segle XV documenta un centenar de contractes d'aprenentatge de nois barcelonins, però de les noies només documenta contractes de servei.

normes d'aprenentatge es tornaren més rígides: la majoria de gremis prohibiren a les dones el dret a examinar-se per adquirir el grau de mestressa; també restringiren el drets dels lliberts i conversos.

L'accés a la cultura escrita

Accedien a la cultura escrita un nombre cada cop més gran de cavallers, burgesos, mercaders i els mestres d'alguns oficis, ja que a molts ciutadans, amb vista als seus negocis, els era del tot imprescindible saber llegir, escriure i comptar. Es fa evident una major difusió de l'escriptura, hi ha un augment progressiu de signatures autògrafes, un major nombre de documents escrits pels laics, una ampliació de les temàtiques que s'escriuen en català i més circulació de llibres. Poc després trobem les primeres biblioteques privades, coincidint amb el moment en el qual la burgesia es comença a interessar per la lectura i s'escriuen llibres en *pla* o *romanç*.¹⁶

Segons Eiximenis, les autoritats civils s'havien d'ocupar de l'educació dels ciutadans: un senyal que demostra que un príncep es torna un tirà és que no afavoreix els homes savis ni els homes cultes; els prínceps i els senyors han de procurar fer escoles a les seves ciutats, sobretot de gramàtica, lògica i filosofia, i, a més, que en alguna de les ciutats es construeixin universitats on els seus vassalls envii'n els fills per aprendre dret, teologia o medicina. Han de pagar generosament els mestres i prohibir que cobrin als estudiants per evitar que algú, per causa de la pobresa, hagi d'abandonar els estudis. Evidentment aquesta teoria no es compleix, ja que l'ensenyament no acostumava a estar subvencionat des del poder, i aprendre de lletra, i sobretot ampliar els coneixements, costava força diners i no tothom podia accedir-hi.

Tenim una notícia molt precisa sobre el que es considerava necessari perquè un estudiant, procedent d'un poble, pogués seguir els seus estudis. El canonge Puigmarí calcula, en fundar una beca per a estudiants l'any 1411, que la durada màxima dels estudis seria de setze anys fins al doctorat, i no preveu el cost de l'ensenyament primari. Mentre l'estudiant estigués a les escoles secundàries, és a dir, de gramàtica i lògica, rebria 600 sous anuals; els universitaris que estudiesin dret, medicina o teologia, per la seva sustentació i pels llibres rebrien 1.000 sous anuals.¹⁷ Si tenim present que el salari d'un mestre d'obres, per exemple, era d'uns 1.400 sous anuals, suposant que treballés tots els dies feiners de l'any, i que els manobres cobraven un sou i mig diari, seria difícil que els seus fills tinguessin accés a una educació mitjana.

Segons Eiximenis, els pares també tenien el deure 'polític' que els seus fills aprenguessin de lletra. Aquesta apologia de la instrucció queda una mica retallada, ja que s'havia d'anar en compte amb els errors i perills que contenien les arts liberals i la poesia; tot i això no en condemna l'estudi. Proposa l'alfabetització

16. Carme BATLLE, «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime*, Paris, 1981, pàg. 15-34; Josep HERNÁNDO, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, Barcelona, Fundació Noguera, 1995.

17. AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Arnau Piquer, II, 1402-1417, f. 25v-29r.

dels nois urbans de la mà major i mitjana, que no només haurien d'aprendre a llegir i escriure en català sinó que haurien de conèixer la gramàtica llatina "*com sens això l'om sia quaiç badoch entre les gents del món*". Teòricament, les filles i els servents dels burgesos també haurien de saber llegir i escriure, però només en català, no necessitaven aprofundir més en els coneixements; en canvi, no creu que els pagesos necessitin instrucció.¹⁸

Tampoc no es complia aquesta proposta del franciscà gironí, si bé és cert que els burgesos es preocupaven que els seus fills rebessin una bona educació, però no les filles. Alguns demanaven en els testaments que els fills fossin instruïts a les escoles o que es contractessin preceptors i que es comprassin els llibres necessaris perquè poguessin estudiar. Un mercader insistia en les seves cartes que els fills en la seva absència no deixessin d'anar a l'escola.¹⁹ No només entre les classes més benestants sinó també entre la menestralia es veu la necessitat d'instruir els nois, i així, es troben contractes de mestres per ensenyar de lletra als fills de notaris, mercaders, juristes i cirurgians, i també d'algun tintorer, ferrer, agricultor, sastre i fuster. Hi ha exemples interessants, com el d'un sastre que disposa que el fill d'una esclava aprengui de lletra i després un ofici.²⁰

Alguns nens procedents de l'hospici tenien possibilitats d'accedir a l'aprenentatge. Per a Barcelona disposem de 90 contractes del segle XV per aprendre oficis diversos, i entre aquests aprenents almenys quinze tingueren accés a la cultura escrita. Un dels més afortunats fou Bernardó, posat a aprendre de lletra a casa del propi mestre de l'Escola Major de Barcelona; l'administrador de l'Hospital de la Santa Creu reconeix que "*apren bé de lletra, e està ab lo dit Jordi Miquel qui és mestre de l'Escola Major; e així bé pot ser bo que lo mestre té en casa, e lo té així com si fos son fill*".²¹ Volem destacar com es reconeix explícitament que el bon tracte donat al deixeble afavoreix l'aprenentatge: sembla impossible que, després d'una afirmació així feta a principis del segle XV, s'hagi continuat ensenyant a garrotades fins als nostres dies.

Les escoles de Barcelona a la Baixa Edat Mitjana

La diversitat d'escoles

La societat medieval era una societat perfectament jerarquitzada, i evidentment l'educació no tendia a ser comuna ni igual per a tothom, sinó diversa. L'educació que rebien els joves depenia de l'estament social, del nivell econòmic, del sexe. A més, la teoria i la pràctica educatives evolucionaren al llarg dels segles medievals.

El nivell primari comprenia l'ensenyament de la lectura, l'escriptura, les regles de comptar, les bases de la doctrina cristiana i els bons costums. Aquest

18. EIXIMENIS, *Dotzè llibre...*

19. *Epistolari del segle XV*, ed. de F. Martorell, Barcelona, Barcino, 1926, cartes 18 i 19.

20. HERNANDO, «L'ensenyament a Barcelona...».

21. VINYOLES, «Aproximación a la infancia...».

aprenentatge podia durar només un parell d'anys i pocs accedien al nivell secundari, on s'aprenia la gramàtica llatina. Els nens podien anar a les escoles parroquials, a la municipal o a les privades, o tenir preceptors que ensenyaven les beceroles en l'àmbit particular. Qualsevol clergue o estudiant o altres persones instruïdes podien exercir de mestres a les cases particulars o muntar una escola, sense cap permís.

Les primeres escoles de gramàtica depenien de l'Església: eren les escoles catedralícies.²² En principi només es creia necessari que s'iniciés en la llengua llatina l'estament eclesiàstic; la teologia i el dret canònic eren les fites principals dels seus interessos intel·lectuals. Durant el segle XIII tingué lloc un procés de secularització i també una certa divulgació del saber com a conseqüència del poder ascendent de la burgesia, de manera que l'Església començà a veure discutit, almenys a les ciutats, el monopoli cultural que havia exercit durant els segles anteriors. A les acaballes del segle XIII es configura la participació de la iniciativa municipal en el camp educatiu al costat de l'Església. Fou en bona part la demanda dels ciutadans interessats a aprendre les pràctiques mercantils la que promogué nous centres d'ensenyament, on predominà la cultura laica sobre l'eclesiàstica; molts aprenien almenys a llegir i escriure en català i a comptar per portar els seus negocis, però també s'interessaren per aprendre llatí, com a llengua internacional, que els permetia comunicar-se amb gent instruïda de tot el món.²³

La trajectòria d'un estudiant podia ser semblant a la del fill de Guillem Oliver, tresorer reial i ciutadà de Barcelona. Va aprendre de lletra a casa amb diversos professors particulars durant cinc anys, a partir de 1426; va aprendre a llegir i escriure primer amb un abecedari i després amb el *Saltiri*, és a dir, els salms en català, que era el llibre més utilitzat per al primer ensenyament. Després va començar els estudis secundaris a les Escoles Majors de Barcelona, però continuava tenint un professor a casa que li ensenyava gramàtica llatina.²⁴

A Barcelona, a la fi del segle XIII hi hagué ensenyament secundari que depenia de la ciutat. La intervenció municipal generalment no fou ben acceptada per l'Església, i la lluita per la secularització de l'ensenyament provocà tensions considerables, tensions que documentem a Girona i Tarragona, per exemple, on la catedral exercí el monopoli sobre l'ensenyament de la gramàtica fins al 1347, any en què es permeté la intervenció municipal.²⁵

22. Pel que fa a l'escola catedralícia, vegeu Josep M. MADURELL, «Las escuelas de la Seo de Barcelona», *Hispania Sacra*, 1 (1948), pàg. 389-401; Josep PERNAU, «L'*Ordinatio Studii Barchinone et rectoris eiusdem* del bisbe Ponç de Gualba (8 novembre 1309)», *Revista Catalana de Teologia*, 2 (1977), pàg. 151-188.

23. Xavier RENEDO, «Llegir i escriure a la tardor de l'Edat Mitjana», dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, vol. II, pàg. 209-222.

24. Antonio DE LA TORRE i Jordi RUBIÓ, *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. Preliminares (1289-1451)*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1971. Segueixo aquesta obra en les dades puntuals incloses que no especifiquen la font.

25. Sanç CAPDEVILA, «L'escola de Gramàtica i Arts. Les antigues institucions escolars de la Tarragona restaurada», *Estudis Universitaris Catalans*, XII (1927), pàg. 86-107; XIII (1928), pàg. 13-92. Jaume SOBREQUÉS, *Els Estudis Universitaris a Girona al llarg de la història*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, 1978. El municipi barceloní patrocinava un mestre en teologia que impartia lliçons públiques de teologia en català a les quals assistia molta gent.

A Barcelona, com veurem després, el conflicte es tancà al segle XV amb la fusió de totes les escoles secundàries. Mentrestant, continuaren existint l'escola municipal i la catedralícia i, a més, la demanda creixent d'instrucció féu aparèixer a la fi del segle XIII escoles privades; l'any 1330 en funcionaven tres que eren força concorregudes, cosa que ens demostra que hi havia llibertat real d'ensenyament, tot i que l'Església es va oposar a aquesta llibertat. Després, el nombre d'escoles cresqué, si bé sovint no sabem quin grau d'ensenyament s'impartia.

La unificació de 1431

El dia 27 d'octubre de 1431 el pregoner públic feia saber per ordre del veguer de Barcelona, i segons deliberació dels consellers, que *"com d'algun temps ençà l'estudi qui antigament solia ésser en la dita ciutat de les arts liberals sia devengut quax a no res [...] per çò los consellers e prohombres de la dita ciutat volents retornar a redreçar lo dit studi de les dites arts liberals, les quals són principi e entrada de totes altres sciències [...] Ordonaren que d'aquí avant totes les dites escoles [...] sien reduïdes e tornades a una sola"*.²⁶

L'única institució escolar reconeguda era l'antiga, anomenada d'Escoles Majors. Totes les altres foren clausurades. Segons les autoritats, la causa de la degradació de l'ensenyament de les arts liberals era la multiplicació d'escoles que s'havien fundat a la ciutat i la insuficiència dels mestres que hi ensenyaven. Segurament això ens hauria de fer reflexionar: que hi hagi molta oferta no garanteix la qualitat de l'ensenyament i aquesta qualitat depèn sobretot dels educadors. Les Escoles Majors quedaren sota la direcció de l'anomenat *mestre de l'accent*, que estava obligat a tenir *"bons i suficients mestres i llegendors"*, els quals havien de ser examinats públicament per un tribunal elegit pel bisbe, el capítol de la Seu i els consellers de la ciutat; aquests mestres podien ser substituïts per altres de millors. Cada any s'havia de contractar *cambrers*, que també passaven un examen; cada un dels cambrers tenia un reduït nombre d'escolars als qui repetien les lliçons. També s'estableix un horari i el salari màxim que es pot cobrar als pares per ensenyar als fills.

S'havien unit l'escola catedralícia i la municipal en una sola institució controlada a la vegada pel bisbat i la ciutat, i s'havien clausurat la munió d'escoles que proliferaven. Sempre parlem de l'ensenyament secundari i, de fet, també del superior, ja que a Barcelona no hi havia Universitat. Mai no es fa esment de l'ensenyament primari, que era del tot lliure. La pugna entre l'Església i el municipi per l'ensenyament s'havia acabat amb una fusió, penso que amb una certa preeminència del bisbe sobre el consell municipal. L'incompliment d'aquestes ordinations establia penes pecuniàries, presó si no es podien pagar, i l'excomunió dels infractors.

26. AHCB, 1B-XXVI, *Ordinacions originals*, 2, doc. 103 (any 1431). Es pot veure el que diuen al respecte Antonio de la Torre i Jordi Rubió en l'obra citada i Marina MTTJÀ, «La enseñanza en Barcelona durante la Edad Media», *Barcelona. Divulgación Histórica*, 10 (1959), pàg. 179-184.

Unes notes sobre els mestres

Els nobles i burgesos havien tingut des de temps immemorial preceptors a casa per ensenyar a llegir i escriure als seus fills. A Barcelona han quedat, des que es conserven protocols notarials, contractes de mestres perquè els infants aprenessin de lletra en l'àmbit particular i, com hem assenyalat, progressivament s'amplia el ventall social dels alumnes. Els preceptors sovint eren joves estudiants, de vegades molt joves, fins i tot n'hi havia que tenien tretze anys; es comprometien a ensenyar a llegir i també bons costums als fills dels burgesos. Eren alimentats a casa de l'alumne i rebien un salari que els permetia pagar el mestre de l'escola on anaven. Normalment eren estudiants de fora la ciutat que cursaven ensenyament secundari a les escoles urbanes.

També hi havia mestres, és a dir, llicenciats, que impartien classes a les escoles on ensenyaven de lletra a diversos deixebles a través d'un contracte privat. Un exemple interessant és el de Berenguer de Bellpuig, *mestre d'escolars*, que regia una escola privada i que es comprometia, l'any 1397, a ensenyar de lletra a un noi, i assegurava que en dos anys sabia les lletres suficients per poder llegir i escriure una carta. El mestre estava segur de l'eficàcia del seu mètode, ja que renunciava al salari si l'alumne que anava a l'escola no era alfabetitzat en dos anys.²⁷

Molts professors, tant particulars com mestres de les escoles, eren clergues o estudiants de clergue, però també n'hi havia de laics. Un dels primers mestres laics que documentem a Barcelona es deia Berenguer Ferrer, mestre de gramàtica i pedagog, que l'any 1301 vivia amb la seva muller al carrer de Santa Anna i ensenyava gramàtica llatina.²⁸ Hi havia mobilitat de mestres i alguns s'associaven. Així, l'any 1314 el mallorquí Pasqual Vila formava societat amb Guillem Pasqual, mestre d'escolars de Barcelona, per col·laborar amb ell per ensenyar els escolars "*qui vobiscum audire voluerint*". També vingueren mestres estrangers, com Sanç de Cauderassa, que ja era una persona gran l'any 1341; els consellers demanaren al Papa un benefici per a aquell vell professor d'arts que ja no podia ensenyar, però tres anys després encara exercia.²⁹

A tall d'anècdota tenim una imatge viva, segurament no massa positiva, sobre uns mestres del segle XV que ens ofereix un procés de l'Arxiu Diocesà. Arran de la unificació forçada de les escoles l'any 1431, dos socis que havien fundat una escola al carrer de Montcada hagueren de tancar-la. El fet va produir tensions entre ells i es van barallar de forma violenta i pública davant d'alumnes i antics deixebles. Un dels mestres, Bartomeu Juncadella, va ser empresonat a la presó del bisbe; en la seva defensa intervingueren testimonis que parlaren dels fets i del seu soci Jaume Serra.³⁰ Segons un estudiant de gramàtica que havia estat alumne de la seva escola i que havia sentit lliçons dels dos, quan van tancar l'escola, per repartir els diners els mestres es van barallar i s'haguessin pegat si dos frares de predicadors no els haguessin separat. Llavors, Bartomeu es va amagar i Jaume Serra anava armat a les Escoles Majors, on es mudà quan totes les escoles foren unides, i anava amb quatre homes o més que l'acompanyaven,

27. HERNANDO, «L'ensenyament a Barcelona...».

28. DE LA TORRE i RUBIÓ, *Documentos para la historia...*

29. DE LA TORRE i RUBIÓ, *Documentos para la historia...*

30. ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona), procés 670 (1433).

perquè temia Bartomeu Juncadella. Un d'aquests guardaespalles era el seu cunyat, que un dia amenaçà un estudiant de l'escola, parent de Juncadella, i el va desafiar. Com veiem, hi hagueren baralles, armes, amenaces, desafiaments, bandositats, en presència d'alguns estudiants. Finalment, Juncadella fou empresonat.

L'exemple d'aquests mestres no era edificant i ens apropa a l'ambient de l'època, sens dubte violent. A més, en el procés també surt a rel·luir la vida privada dels dos mestres. Serra s'havia casat amb una lliberta, així ho explica un deixeble: *"En Jaume Serra, que procedia de Vic, es va estar a casa d'en Malla, a Barcelona, com a mestre dels seus fills i allà es torbà d'una esclava que tenien, i quan es va alliberar s'hi va casar"*. Ens pot estranyar aquest fet, i encara més quan els deixebles consideren la lliberta *"de lleugera condició"*. Pel que fa a Juncadella, havia donat paraula de matrimoni a una dona de reputació dubtosa i no la va complir. Des que el van empresonar anava vestit de llarg, és a dir, de clergue, però abans no. La vida privada d'aquests mestres, si bé crec que respon a un ambient força generalitzat, ens sorprèn; certament, la història no ens deixarà mai de sorprendre.

L'ensenyament superior i la presència dels joves

El 1300 Jaume II va atorgar el privilegi de l'Estudi General a Lleida, de forma exclusiva per a tots els estats de la Corona. Tot i el privilegi de Lleida, a Barcelona s'impartien lliçons de gramàtica, arts lliberals, filosofia, ambdós drets i medicina; segons fan constar els consellers l'any 1346 el costum d'impartir aquests estudis a Barcelona era tan antic que ningú no podia recordar-ne els orígens, per la qual cosa el privilegi de l'Estudi de Lleida no podia invalidar la llibertat consuetudinària d'ensenyar que tenia Barcelona.³¹ S'impartien, doncs, certes matèries que correspondrien a l'ensenyament superior, però no es pot considerar que hi hagués un estudi general, ja que no tenia el privilegi, ni els estatuts, ni els permisos necessaris.

La política universitària dels consellers de Barcelona fou contradictòria i negativa. Un primer intent de les autoritats municipals per obtenir el permís per fundar un estudi general pretenia que s'hi traslladés el de Lleida. Això es veuria frustrat per Pere el Cerimoniós l'any 1377, que demanà al Papa que no atorgués el permís, ja que aniria en perjudici de l'Estudi de Lleida, ciutat que estava al mig del seus dominis. Segons el rei Barcelona, però, ja tenia molts privilegis. Després, la ciutat de Barcelona s'oposà obstinadament a la creació de l'estudi general que projectava el rei Martí l'any 1398, ja que els consellers *"creien més en els perills i escàndols que podrien resultar-ne, que no pas el profit i els honors"*. En temps d'Alfons el Magnànim s'inicià una política universitària propiciada pel municipi i Barcelona obtingué un permís reial per fundar la Universitat l'any 1450 amb les mateixes atribucions que la de Lleida. L'Estudi barceloní aconseguí també del Papa butlla amb els mateixos drets que el de Tolosa, però es desaprovà de nou l'avinentesa de crear uns estudis superiors. En temps de Ferran el

31. DE LA TORRE i RUBIÓ, *Documentos para la historia...*

Catòlic hi hagué un altre intent d'impulsar l'Estudi General, però els consellers sempre veien amb recel les iniciatives en aquest sentit. De fet, l'Estudi General a Barcelona no va arrelar fins al regnat de Carles I; l'any 1536 es posava la primera pedra a l'edifici de l'Estudi General a la Rambla.

La por als possibles aldarulls estudiantils fou l'excusa que van donar els consellers de Barcelona per no acceptar l'Estudi General. Potser en realitat també es temia perdre competències, ja que creien que ordenar l'Estudi pertocava a la ciutat. Tot i que a Barcelona no hi havia universitat, hi havia estudiants d'arts i de medicina, especialment aprenents, i una població de nois i noies forasters que cercaven feina. Poca cosa sabem dels estudiants, si bé la seva presència aterria els prohoms de les ciutats, i ben poc també dels joves en general que no tenien presència pública, ni accés a cap càrrec. Un detall que crida l'atenció és que en els nombrosos retaules que representen la infància de Jesús, molt poques vegades hi trobem el Nen ensenyant els doctors.

Els joves eren amants de la gresca, especialment de sortir cantant de nit. Es prohibí reiteradament que anessin en grup de nit cantant impropis a les portes d'algun ciutadà o ciutadana, amb pena de perdre els instruments i anar a la presó. En canvi, sabem que cantaven albaes acompanyats de llaüts al peu de les finestres de les enamorades.³² Els estudiants, com tots els joves, organitzaven festes. Estava ben arrelada la del "*rei dels estudiants*"; la reina Sibil·la quan va ser a Barcelona l'any 1380 va atorgar certa quantitat al "*rei dels escolars de l'escola major de gramàtica*", i se suposa que al·ludeix al rei de les festes estudiantils de l'escola municipal. Documentem festes estudiantils però no sempre eren ben rebudes. Així, les ordinacions de Barcelona prohibiren les cavalcades que feien mestres i estudiants: "*Que els fadrins que aprenen a les escoles, els batxillers i el mestre que els ensenyen no gosin cavalcar en grup per la ciutat, sota pena de 200 sous, que haurà de pagar el pare, o l'estudiant si no té pare, i si no ho pot pagar estarà dos cents dies a la presó*". Cal dir que la prohibició està datada pels volts de carnaval del "mal any primer", 1333, però insisteix que no poden cavalcar en grup ni aquells dies ni en cap altra època de l'any.³³ Podem deduir que hi havia unes escoles organitzades i que els estudiants i els seus mestres estaven disposats a divertir-se, però les autoritats no sempre ho permetien.

Conclusions

La majoria de la població jove, els nois dels estaments populars i gairebé totes les noies de la ciutat, eren il·letrats i il·letrades. La majoria dels nens i pràcticament totes les nenes rebien de la generació anterior els coneixements per mitjà de la transmissió oral i de la pràctica diària, si bé l'alfabetització durant els últims segles de l'època medieval es difon força entre els nois de la mà major i mitjana de la ciutat.

32. Teresa VINYOLÉS, «Festes i 'alegries' baixmedievals», *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 13 (1998), pàg. 42-61.

33. *AHCB*, 1B-I, *Llibre del Consell*, 12, f. 24v.

El primer ensenyament continuava sent majoritàriament particular, tot i que cada cop documentem més escoles, ja que cada vegada els ciutadans estaven més convençuts de la importància que els seus fills sabessin llegir, escriure i comptar. L'Església fins aleshores havia estat l'única dipositària d'aquesta cultura escrita; però tot i l'aparent monopoli eclesiàstic des del final del segle XIII fins al començament del XV, a Barcelona hi hagué diversitat de models escolars. A partir de 1431, s'unificà el que podríem anomenar ensenyament mitjà.

La finalitat de la instrucció era sobretot pràctica: saber escriure una carta, aprendre un ofici i les lletres necessàries per exercir-lo. Els gremis es tancaren molt, els mestres artesans es preocuparen de mantenir el monopoli i d'agrupar-se entorn d'uns actes de devoció i pietat, però en el desenvolupament dels estatuts gremials no s'ocupaven de la formació dels seus aprenents. També cal dir que l'augment del nombre de nois que sabien llegir és progressiu, com més avancem en el temps més nois accedeixen a la cultura escrita. Però el grau de coneixement de les persones lletrades era molt divers: alguns sabien firmar, d'altres eren capaços de llegir i escriure una carta, la majoria només podien malconfegir una nota, els mercaders portaven els llibres de comptes, trobem eclesiàstics, alts funcionaris, metges i advocats que tenien una bona preparació intel·lectual, atès els llibres que llegien. Les dones no rebien una educació reglada, com es veu per la lletra de les poques que ens han deixat documents escrits (evidentment mai no havien fet cal·ligrafia); en canvi, havien après de les seves mares o mestresses una quantitat impensable de coneixements útils.

D'altra banda, la cultura humanista només arribà a una minoria. Les universitats com a elements transmissors entre la cultura minoritària i la popular no arrelaren. Com assenyala Vicens Vives, "*la burgesia no volgué tenir professors universitaris sinó mestre-tites que ensenyessin de llegir i conventuals que servessin l'ortodòxia en els convents*";³⁴ a més, defugien l'ambient estudiantil, que consideraven ple de perills. I aquí tornem al principi de la nostra exposició: sabem que a la Barcelona gòtica hi havia escoles organitzades i estudiants i mestres; hi havia nois capaços d'escriure i de guixar a les parets i que es divertien fent-ho, i també cantant o cavalcant pels carrers; mentrestant, alguns mestres formaven bàndols armats i molts moralistes consideraven perilloses la ciència i la poesia. Penso que tot va força lligat. Segurament les mares il·letrades eren les úniques que realment continuaven educant els seus fills i les seves filles.

34. Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmars (segle XV)*, Barcelona, Vicens Vives, 1956.